

Частина 3.
ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УРСР
ПОВОЄННИХ РОКІВ

Олег Рабенчук

Розділ 8.
СОЦІАЛЬНА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКА
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Свідомість є доволі складним поняттям, суть якого виявляється через цілісність різних точок зору, у тому числі соціальної і поведінкової. Свідомість певного соціуму, тобто суспільна свідомість постає як різнобічний динамічний процес, що підтримується завдяки активній свідомості окремих представників цього соціуму. Вона направлена на вирішення загальних проблем устрою суспільного життя. Ідеї, які закріплюються у суспільній свідомості, не просто відображають дійсність, а й реорганізують її, внаслідок чого людина пристосовується до оточуючого середовища. Таке пристосування здійснюється за рахунок вироблення нових форм соціальних зв'язків, утвердження соціальних норм та ідей, необхідних для їх реалізації. Однак суспільна свідомість не є простою сумою свідомості окремих індивідів, для неї також характерні деякі властивості, які не зводяться до властивостей індивідуальної свідомості.

Суспільна свідомість проявляється у різних формах, які залежать від низки факторів, зокрема – від облаштування соціальних інститутів, тому вона тісно пов'язана з певними типами суспільних стосунків: політичними, економічними, моральними, релігійними, естетичними та ін. Свідомість виступає як спосіб взаємовідносин у соціумі, як ставлення людини до самої себе й оточуючого світу, що знаходить своє вираження через почуття, емоції, переживання, настрої. Включає вона також думки, сприйняття, уяву.

Свідомість тісно пов'язана з поведінковими аспектами, оскільки через суб'єктивне бачення реального світу людина орієнтується у певних соціальних ситуаціях, тобто оцінює їх, після чого приймає рішення стосовно своєї поведінки. Дії людини відносно інших людей, суспільства, оточуючої дійсності формують соціальну поведінку, яка обумовлюється внутрішньою мотивацією, взаємодією потреб, інтересів, цінностей особистості. Крім того, значним фактором впливу на соціальну поведінку людини є суспільні норми, які існують у суспільстві. Різні форми поведінки, у тому числі й ті, що відхиляються від існуючих норм, мають різні біологічні та соціально-психологічні витоки, але під дією конкретних історичних умов і подій вони можуть стати масовими та переважаючими.

У цьому розділі головна увага фокусується на таких темах, як вплив голоду 1946–1947 рр. на свідомість українського народу та реакція на нього населення, образ влади у суспільній свідомості, суспільно-політичні настрої, антисоціальні прояви поведінки населення, найбільш характерні для післявоєнного періоду. Зміст розділу формувався навколо питань, що були проблемними для соціуму, який орієнтувався на виживання як в умовах подолання післявоєнних побутових труднощів, так і в умовах відновлення репресивної командно-адміністративної сталінської системи. Проблеми повсякденного життя впливали на соціальну свідомість, що, у свою чергу, відбивалося на багатьох поведінкових аспектах різних соціальних груп і вимагало відповідної реакції владних партійно-державних інстанцій. Ці факти часто є свідченням негативних сторін життя українського суспільства, однак, вони є його невід’ємним складником і без їх врахування неможливе цілісне бачення нашої історії.

Соціальна свідомість та поведінка населення повоєнних років характеризується складністю та розмаїтістю. Листи населення, інформаційні звіти, таємні доповідні записки та інші документи виразно засвідчують, що поряд з тим образом громадянина УРСР, який вже давно існував, однак, постійно «вдосконалювався» під тиском репресивної системи, у суспільстві була категорія людей, які висловлювали незалежні думки та оцінки, не бажали миритися з існуючою владною системою, з її ставленням до простої людини.

Крім того, поставлені перед проблемою виживання, перед необхідністю самостійно вирішувати свою долю, особливо у голодні 1946–1947 роки, багато хто вдавався до протиправних та аморальних дій. Ця тенденція збереглася у суспільстві й у подальші роки. Яскравим свідченням соціальних проблем є рівень злочинності повоєнного суспільства. Так, гаслом «не вкрадеш – не проживеш» послуговувалися десятки тисяч людей: від посадовців до простих громадян, з якими активно боролися правоохоронні органи. Однак їх діяльність виявилася настільки «професійною», що, в результаті, були безпідставно затримані сотні тисяч(!) безвинних громадян. Крім того і в середовищі правоохоронних органів ситуація із дотриманням закону була далекою від ідеальної, про що свідчать матеріали перевірок і тисячі скарг громадян.

§ 1. Особливості соціальної свідомості населення

Післявоєнний період є одним із ключових етапів у розвитку радянського державного устрою і радянського суспільства. Ці роки залишили практично без змін політичну й економічну систему в СРСР, хоча у суспільстві після переможного завершення війни відбувалися

зміни, пов'язані з надіями та очікуваннями, які викликали особливий психологічний клімат і настрої. Населення країни увійшло в мирне життя сподіваючись, що за порогом війни залишилось усе найстрашніше і важке. В масовій свідомості виник образ «життя-свята», з допомогою якого моделювалася особлива концепція післявоєнного життя – без протиріч, без напруги. Стимулом розвитку цієї концепції був лише один фактор – надія. Вона викликала небувалий оптимізм, емоційне завзяття народу, що дозволило досить швидко вирішити основні завдання відбудови¹. Однак ейфорія перемоги з її духом свободи й ідеологізацією минулого мирного існування була розвіяна реальними життєвими обставинами. Вже у 1946–1947 рр., внаслідок економічної й сільськогосподарської політики ВКП(б), виникає штучний голод. Він забрав із собою сотні тисяч людських життів, спотворив, як і голодомор 1932–1933 рр., моральні норми й життєві цінності, а разом із тим посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий спротив як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі.

З весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає «битву за врожай», спрямовану проти колгоспів і районних ланок управління. Для кожного господарства і районів у цілому, відповідно до видової (приблизної) оцінки врожаю, доводились плани хлібозаготівель. Реакція низової ланки господарських управлінців на такі плани виявилась неоднозначною. Розуміючи, що ці плани надто перебільшені і з господарств доведеться в майбутньому вилучати увесь зібраний урожай, деякі голови колгоспів та представники районних партійних і радянських органів намагалися знизити видову оцінку². Вже у ході жнив з'ясувалося, що план, навіть за зменшеними прогнозами щодо врожаю голів колгоспів і районного керівництва, виконати буде неможливо. Таким чином почалася справжня «битва за врожай», де по один бік «фронту» були вищі посадові особи республіки та армія сумлінних виконавців їх наказів, а з іншого – мільйони голодних селян, що стали заручниками політики ВКП(б). У цій кризовій ситуації вкотре за роки існування радянського державного устрою змінюються життєві орієнтири, система мислення, настрої людей, що, в свою чергу, позначилося на свідомості населення, пріоритетах у поведінці та його взаємодії з владою.

Перш за все перед владою постала проблема «тихого опору» голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало, наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Більшість з них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове становище, займалися крадіжками зерна

для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча усвідомлювали небезпеку, яка їм загрожувала, оскільки знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів численними уповноваженими та перевіряючими вони будуть засуджені за пунктами 7 і 14 статті 58 як «шкідники і саботажники»³.

Для того, щоб зберегти хоч якусь кількість врожаю, в колгоспах ховали зерно на горищах, змішували з відходами, зволікали з його обмолотом і здачею на заготівельні пункти, складали «кулацькі» хлібофуражні баланси⁴. Серед найпоширеніших методів приховування зерна практикувалось його засипання в насінневі фонди господарств⁵. Також голови ряду колгоспів, незважаючи на урядову заборону до повного розрахування з державою використовувати на свої внутрішні потреби більше 15% від кількості зданого зерна, витрачали все ж значну його кількість на оплату трудовнів, організацію громадського харчування під час збиральної кампанії навіть ще до вивозу врожаю на заготівельні пункти. При цьому деякі керівники районного рівня, знаючи про існуючу тенденцію й усвідомлюючи неможливість виконання хлібозаготівельних планів, не вживали санкцій до голів колгоспів, а інколи навіть видавали накази, щоб загальмувати здавання зерна державі⁶.

На кінець вересня, який вважався вирішальним у проведенні хлібозаготівлі, влада обвинувачувала керівників окремих партійних і радянських організацій Кіровоградської, Чернігівської, Сталінської, Одеської, Херсонської, Чернівецької, Київської, Дніпропетровської, Запорізької, Вінницької областей у тому, що вони «перебували у полоні відсталих настроїв, ліберально ставилися до порушників державної дисципліни в справі хлібопостачання, не відчували відповідальності перед партією й державою за хід хлібоздачі...». Подібні звинувачення продовжували лунати і в жовтні, і в листопаді 1946 р., незважаючи на те, що все частіше до центральної влади УРСР надходили офіційні листи та звіти від управлінців як районного, так і обласного рівня про надзвичайно важке матеріальне становище населення, голод, захворюваність на дистрофію й прохання надати продовольчої допомоги.

Опір свідомої частини голів колгоспів надто жорсткій хлібозаготівельній кампанії, попри звинувачення органів суду і прокуратури в ігноруванні подібних «злочинних дій», активно придушувався⁷. Відповідно до інформації прокурора УРСР Р. Руденка в 1946 р. та першому кварталі 1947 р. в Україні судовими органами за ініціативи головне районних прокуратур, виконкомів, комітетів КП(б)У, уповноважених Міністерства заготівель СРСР, місцевих газет була розглянута 1681 справа про злочини голів колгоспів. З цієї кількості справ впродовж вересня–жовтня 1946 р., тобто в розпал кампанії із заготівлі

зерна, в Прокуратуру УРСР поступило й було перевірено нею 1325 справ – 79%. Засуджено за ними до різних термінів і видів покарання – 1312 голів (99,1%). Найбільше випадків притягнення голів колгоспів до кримінальної відповідальності було в Чернігівській, Полтавській, Сталінській, Київській, Кам'янець-Подільській, Ворошиловградській, Одеській областях (65%)⁸.

Потрібно відмітити, що більшість засуджених голів колгоспів працювали на своїх посадах лише впродовж одного–двох років, причому 70,4% з них (934 особи) були учасниками й інвалідами Вітчизняної війни. До того ж кожен четвертий з засуджених (27,2%) був членом ВКП(б)⁹.

У жодній з постанов – ні союзних, ні республіканських, які стосувались хлібозаготівельної кампанії, жодним чином не згадувались і не брались до уваги продовольчі труднощі населення, хоча вони існували вже задовго до жнив і влада про них знала. Ще навесні 1946 р. мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудодні майже не отримували зерна. Усвідомлюючи та розуміючи причини й небезпечні наслідки своєї скрути й біди, селяни писали листи з проханням про хоч якусь допомогу, зокрема, до родичів, що служили в армії. Повідомлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду. Ситуація порівнювалась із 1933 р. Люди волали від безвихіддя: «...Дорогой муж ...мы скоро подохнем с голода... Приезжай и заberi нас отсюда, ибо я не имею надежды, что переживу эту весну... я и дети имеем только на тебя надежду, что ты вырвешь нас из этого пекла...» (Кам'янець-Подільська область); «...Милентий, помоги нам, а то я пухну с голода со всеми своими детьми...» (Одеська область). Військова цензура МДБ УРСР при перегляді поштової кореспонденції за час з 10 квітня до 15 травня 1946 р. виявила 7330 подібних листів із скаргами на нестачу продовольства. Найбільше їх було надіслано з Київської (3557 листів), Кіровоградської (2815), Кам'янець-Подільської (589), Запорізької (171), Вінницької (125) областей¹⁰. Більше 1000 листів із скаргами на продовольчі труднощі було виявлено військовою цензурою у грудні-листопаді 1947 р. при «обробці» кореспонденції в лави радянської армії з Полтавської області¹¹.

Частина населення вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, тому зверталася з проханням допомоги в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Один з таких листів колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні направили до секретаря ЦК КП(б) України М. Хрущова, називаючи його батьком та заступником: «Никита Сергеевич, ...люди наши с голоду мрут ...у нас сил уже не хватает, а из области нас никто не слышит, ...колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. ...В газетах пишут, что все хорошо, а где это

хорошо, а у нас все плохо... Люди все изменились – худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть...»¹².

Попри очевидне погіршення життя і наступ голоду, у деяких селян все ж залишалась надія, що центральна влада зарадить їх становищу. З кожним місяцем ситуація в республіці все більше погіршувалася, тож селяни продовжували невпинно звертатися до владних інстанцій по допомогу. У кінці вересня міністр держбезпеки УРСР Савченко доповідав ЦК КП(б)У про виявлення вже 44431 листа із скаргами населення на посуху, несплату за працю й голод. Зокрема, з Київської області їх було надіслано 15507, Вінницької – 13011, Кіровоградської – 6751, Житомирської – 4676, Чернігівської – 2924, Кам'янець-Подільської – 1562¹³.

З посиленням голоду в наступні місяці, висловлювання людей у листах стають все гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) й прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги: «Дети! Хлеба и овощи погорели, и мы голодаем. Мать ходила собирать колоски в поле, там, где уже собраны снопы. Председатель колхоза Скорыч ее побил, отобрал мешок и перерубил жилы у нее на руке, теперь она ею не может работать»¹⁴; «...Безвыходное положение, хоть бери детей потрави, и сама ложись под поезд...» (Вінницька область); «...Есть ...нечего. Сельсовет налоги тянет, и не знаем, как быть...» (Кам'янець-Подільська область); «...Демобилизовался, приехал домой, но лучше меня б убили на фронте, чем мучиться дома, где умирают все с голода. ...Не вижу никакой помощи со стороны государства» (Ізмаїльська область)¹⁵.

Щоб урятуватися від нестачі продовольства і голоду певна частина населення стала масово виїздити з районів, що страждали від посухи, в Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Виїзд почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону¹⁶, який не був колективізований¹⁷, й розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невивлати за вироблені трудовні, негативно впливаючи у такий спосіб на сприйняття населенням регіону радянської влади і відчутно заважаючи проведенню агітації «переваг» колгоспного ладу.

На лютий 1947 р. в західних областях України відновили лише 507 колгоспів з 2866, які були створені тут у 1939–1940 рр.¹⁸. Тож вислови типу: «На Сході посуха, хліба немає», «В колгоспах немає сенсу працювати, тому що хліб забирають», «Де колгоспи – там немає хліба»,

«Добре вам, що у вас землю не відібрали», «У нас землю забрали в колгосп. Почекайте – ось і у вас будуть колгоспи – тоді будете знати»¹⁹ – цьому процесу не сприяли й місцеве населення залишалось байдужим до радянських господарчо-політичних ініціатив.

Деякі з приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися назавжди, але більшість, побувши два-три місяці й купивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, тобто, для власної наживи, на що влада звертала особливо свою увагу.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які були направлені не на усунення причин, що спонукали людей на масовий виїзд за продуктами, тобто голод, а лише ті, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні.

31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі з врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби з тепер вже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загони, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Крім цього райкомам КП(б)У на місцях давалися вказівки посилювати масово-політичну роботу серед селян, щоб «нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально-політичний стан колгоспників і селян».

Органам МДБ і МВС при виявлені людей, які поширювали антирадянські й «наклепницькі» розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати й судити²⁰. Однак подібні дії влади особливого успіху не мали. Оскільки ситуація в республіці погіршувалася, тисячі людей продовжували їхати у Західну Україну і в наступному 1947 р. Люди перебували у виснаженому стані, багато хто дорогою вмирав; внаслідок тривалих поїздок, ночівлі на залізничних вокзалах та у переповнених вагонах усі були вкрай завошивлені. Санітарна служба також біла на сполох через поширення тифу²¹. Проте таким чином вижити в умовах голоду було чи не найпростіше, тому потік людей у пошуках порятунку від голодної смерті не припинявся.

В той час як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша, тверезо оцінюючи ситуацію, що склалася, намагалася врятуватися від голоду втечею з села. Поодинокі або цілими сім'ями селяни кидали свої домівки й направлялися у міста²² чи менш постраждалі від посухи райони.

За даними Міністерства сільського господарства УРСР з 1 січня 1946 р. до 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб²³. Хто не наважувався тікати, але й не бажав помирати з голоду в колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи в установах, які забезпечували своїх робітників картками на продовольчі товари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком.

Щоб завадити селянам самовільно залишати колгоспи й повернути тих, хто так вчинив, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняти постанову про заборону відпуску колгоспників з села та прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій чи установ. Однак, як не дивно, останні на такий крок не пішли, оскільки вважали, що прийняття подібної постанови суперечить положенням сільгоспартілі та Конституції СРСР. Але з призначенням у березні на пост секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича ситуація змінилася. За його підписом низовим партійним та радянським органам навесні було розіслано лист ЦК КП(б)У, в якому їм доручалося надавати допомогу правлінням колгоспів у поверненні назад у господарства колгоспників. Без виданих у колгоспі документів сільські мешканці тепер не могли ніде влаштуватися на роботу²⁴. Таким чином, радянською владою була поставлена ще одна перепона на шляху людей до виживання.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю особи. В ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни свідомість людей, що призвело до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій, зміни поведінки.

Одним з проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, в райздороввідділах, в яслях, лікарнях, біля дитбудинків, в райвиконкомах, відділах МВС. В основному це були малюки від новонароджених до 4-річного віку. Про характерний випадок доповідав у лютому 1947 р. секретар Чечельницького райкому КП(б)У Вінницької області В. Грабовський. Він наводив приклад, коли в райздороввідділі опухла від голоду вдова принесла двох дітей у край виснаженому стані й з окриками: «Дівайте їх, де хочете!», залишила приміщення²⁵.

Проте свідченням ще більших відхилень у внутрішньому світі людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів²⁶. З метою виживання дехто переступав межу людськості

і, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинились для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Вбивали навіть 12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, то наважувався на подібні вчинки були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. За перше півріччя 1947 р. органи МВС УРСР на території 15 областей республіки зафіксували 130 випадків людоїдства та 189 випадків труподства. Найбільш частими вони були в Ізмаїльській (відповідно 53 і 82 випадки), Дніпропетровській (16 і 21), Одеській (10 і 2), Сталінській (11 і 15) областях²⁷. Виявити справжню кількість подібних фактів в той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які вдалося зафіксувати, свідчать, що це жахливе явище було поширене у всіх регіонах України, де був голод.

Незважаючи на те, що пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. З остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що «голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів», у республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів і агітаторів з метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за «блок комуністів і безпартійних» проголосувало 99,47% виборців²⁸. Але навіть 0,52% тих, хто був проти, а це 111832 особи, було досить багато, хоча менше, ніж у 1946 р., коли проти виставлених кандидатів від України у Верховну Раду Союзу РСР голосувало 178552 виборці.

Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих урн. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище: «Нагодуйте народ», «Приділяйте більше уваги трудовому народу», «Врятуйте від голоду»²⁹. Зокрема, в інформаційному повідомленні до ЦК КП(б)У про підсумки виборів на Полтавщині секретар обкому партії з пропаганди В. Волгін констатував, що на багатьох бюлетенях були типові приписки: «Дайте хліба, хочу їсти!», «Я буду голосувати за того, хто дає життя, а не голод», «Товаришу депутат! Дайте хліба – гину!»³⁰. У Кам'янець-Подільській області поряд з патріотичними написами: «Хай живе і процвітає могутня Батьківщина», «Привіт Сталіну», «Голосую за комуністичну партію», «Голосую за улюбленого батька і друга Й. Сталіна», також були й протилежного характеру: «Прошу налагодити життя», «За світло, воду і хліб», «Дайте хліба»³¹.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів все ж зростала, про що з тривогою спецслужби доповідали керівникам республіки. Так, на Полтавщині, колгоспник сільськогосподарської артілі «Певний шлях» Кобелецького району Ф. Колісник у приватній розмові заявляв: «Нам говорили, коли ми їхали з фронту: ви будете забезпечені і ваші сім'ї також. Ось нас і забезпечили. Так, питається, за що ж ми воювали, за що ми стали каліками, а інші голови поклали? За те, щоб бути голодними і пухнути з голоду?». Більш категоричними були слова жительки Полтави М. Андрусенко: «Просто вирішили виморити людей голодом; наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей»³². З метою всебічного виявлення подібних настроїв та реакції населення на голод МВС УРСР доручило Управлінню боротьби з бандитизмом збирати всю інформацію, що стосувалась цієї проблеми. Ще з 20 грудня 1946 р. працівники управління розпочали роботу, пов'язану з аналізом, узагальненням і надсиланням її у вищі органи державної влади³³. Однак, маючи таку інформацію, керівництво республіки реагувало не на факти катастрофічного становища людей, а лише на те, що загрожувало існуючій політичній системі і порядкам, які у ній панували.

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінився характер настроїв, посилилася критика дій влади, стала агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У в звітах про політичні настрої людей.

Серед населення почали відкрито лунати звинувачення у бік влади. Так, в Лозоватській сільраді Ново-Пражського району Кіровоградської області колгоспник М. Горбенко у розмові з селянами заявив: «З якого часу існує радянська влада, то народу життя немає й очікувати його немає чого. Що зберемо то все вивезуть, а народ знову буде голодати. Далі існувати ми так не можемо, а при комунізмі ще буде гірше». За своє висловлювання колгоспник був арештований³⁴. Така ж доля спіткала колгоспника Онуфрієвського району М. Баранова, що звернувся з прямим запитанням-докором до райпрокурора Макаренка і начальника РВ МВС Тарасюка: «До яких пор ви будете забирати весь хліб у нас и отдавать Сталину»³⁵. У Сумській області колишній агроном контори «Росткаучук» С.-Будського району говорив: «Славянские страны стали нашими сателлитами, там пока массы не знают, что представляет из себя советский демократизм, они не знают, что у нас существует сталинский

монархизм, они не знают, что у нас нищета, бедность... Местные монархические колхозы привели к разорению села...»³⁶.

У бідах народу і виникненні голоду обвинувачувались комуністи та місцевий апарат, що жив за рахунок простих людей: «Коммунисты забрали весь хлеб, а теперь мы умрем с голода» (Кіровоградська область)³⁷, «...Если город Сталино представит одной семьей, то в нем на одного работника, производящего материальные ценности, приходится 10 тунейдцев – работников облисполкома, обкома партии, комсомольских и профсоюзных комитетов и других, все они, не производя ничего, кушают в пять раз больше тех людей, которые добывают уголь и хлеб. И такое положение по всей стране... Они поделали из нас бродяг, превратили весь народ в скот...» (Сталінська область)³⁸. Матері картали своїх дітей за їх рішення вступити в цей скрутний для основної маси населення час у Комуністичну партію: «Я узнала, что ты без моего разрешения вступил в партию. Для меня очень обидно. Ты должен был спросить совета матери. Я не одобряю твой поступок. Ты партийный, а я здесь страдаю без хлеба. Людей судят за колоски, за кражу хлеба, соломы» (Херсонська область)³⁹.

Попри кращий врожай, ніж у 1946 р., з настанням жнив 1947 р. продовольчі труднощі населення були досить відчутними, оскільки основна увага влади знову зосереджувалась на обов'язковому виконанні плану хлібозаготівлі. При цьому багато хто усвідомлював, що держава могла б у достатній кількості забезпечити людей продовольством, якби зерно у першу чергу використовували для потреб власного народу: «Хлеба нам бы хватило на несколько лет, ели бы его не отправляли за границу. Но видно так надо, чтобы мы ели сор, а за границей ели наши булки» (Херсонська область), «Вот дождались урожая, а хлеб от нас увозят, нам опять придется голодать. Обещали, что с нового урожая будет коммерческий хлеб, а его нет, потому, что хлеб от нас увозят в другие страны» (Полтавська область)⁴⁰.

Тож цілком закономірно у масовій свідомості побутувало переконання, що хто вкраде, той буде синим: «На трудодни ничего не дают. Так что если украд – поел, а нет – пропадай, а поймаешься – судить будут. Так или иначе – все равно погибать» (Херсонська область), «Тот, кто украд хлеб, тот будет с хлебом. Это мы знаем по прошлому году» (Миколаївська область)⁴¹.

Доповідаючи, наприклад, в управлінні з перевірки партійних органів при ЦК КП(б)У про політичні настрої населення завідувач оргінструкторським відділом Миколаївського обкому КП(б)У Віщун зазначав, що в період жнив «антирадянські елементи» намагалися будь-що зірвати чи загальмувати виконання «першої заповіді перед державою», тобто хлібозаготівлі. Для досягнення цієї мети вони поширювали думку про те, що крадіжки в колгоспах і радгоспах не є злочином, і «красти

можна, особливо тепер». Навіть один з колгоспних парторгів (Казанковський район, колгосп «15 років ВЛКСМ») на запитання: «Чому ви слабо ведете боротьбу з расхитителями?», відповів: «Тепер таке время – не украдеш, не проживеш». У його колгоспі була відмічена масова участь колгоспників у крадіжках зерна⁴².

Особливістю реакції населення на хлібозаготівельну кампанію 1947 р. на відміну від більш голодного 1946 р. є те, що набула поширення така форма спротиву політиці влади на селі, як убивство голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень влади. Офіційно такі дії класифікувалися керівництвом держави як терористичні акти. Основним мотивом вбивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього спалювались помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зерносховища, кооперації⁴³. Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито й при свідках, або в очі того, кого мали вбити. Зокрема, за 20 днів – з кінця вересня до середини жовтня 1947 р. в Дніпропетровській, Полтавській, Запорізькій, Житомирській, Київській областях органи МДБ завадили здійсненню 13 замахів на партійно-радянський актив у колгоспах, арештувавши осіб, які намагалися їх учинити⁴⁴.

Як і попереднього року, у 1947 р. владі прийшлося зіткнутися під час хлібозаготівлі з небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони зтягували молотьбу і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудовні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%. Наприклад, у Кам'янець-Подільській області за період жнив було притягнуто до відповідальності 185 осіб: голів колгоспів – 72, голів сільрад – 13, директорів МТС – 8, бригадирів колгоспів – 23, секретарів парторганізацій колгоспів – 21, секретарів райкомів КП(б)У – 5, голів райвиконкомів – 2 та інших робітників – 41. З них виключено з партії – 30 осіб, переведено з членів ВКП(б) у кандидати – 5, засуджено – 8, знято з роботи – 17, на інших було накладено партійні стягнення⁴⁵.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидалися металеві предмети, міни, гранати.

Але й цими засобами арсенал спротиву частини населення, невдоволеного діями радянської влади, не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й з проблемою анонімних листів, агітаційних листівок та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. Зокрема, Г. Петров, секретар Кіровоградського обкому КП(б)У, інформував у серпні 1947 р. секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича про активізацію під час виконання плану хлібозаготівлі «ворожих елементів з числа колишніх куркулів, націоналістів, колишніх німецьких помічників, сектантів, які в деяких районах і колгоспах проводили ворожу агітацію і прихований саботаж, а в окремих випадках чинили активні дії, а також намагалися у своїй антирадянській роботі використовувати окремих відсталих, з низьким рівнем політичної свідомості з середовища робітників, селян і службовців»⁴⁶. У анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися зі своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала в республіці. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні і ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна «нерозсудливість» останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту. Так, з 20 вересня до 10 жовтня 1947 р. органи МДБ УРСР арештували у східних областях України 126 осіб, які проводили антирадянську агітацію, з метою зриву здавання зерна державі. Багато анонімок з погрозами вбивства надсилалося чи підкидалося колгоспним активістам⁴⁷.

В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишалися у громадських місцях лунали заклики саботажувати роботу, не працювати у колгоспах, красти. Наприклад, в Підвисоцькому районі Кіровоградської області на будівлі Полінайської сільради була вивішена листівка з військовою стилістикою наступного змісту: «Товарищи колхозники и колхозницы! Воруйте хлеб по всех фронтах, где б он вам не попадался, тащите беспощадно, без мер и границ на это, а кто будет отбирать у вас, тому будет собачья смерть»⁴⁸. Проте найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Причому заклики лунали до різних категорій громадян (до свідомих українців, бійців і командирів Червоної армії і навіть прихильників білогвардійців): «Дорогие замученные в большевистской и фашисткой неволе украинцы и украинки, к Вам обращаются друзья Ваши! Нет слов,

чтобы можно было выразить нашу неволю, нашу несчастную жизнь, подобную собачьей у плохого хозяина... Кучка большевистских наемников жестоко посмеялась над тобой, несчастный народ. Ты воевал за Сталина, за колхозное рабство, за большевистский рай, а дети твои пухнут с голода на родной украинской земле. ...Народ, проснись, расправь свои руки, и никакая сила не сломит тебя в борьбе. Счастья и зажиточной жизни нам никто не даст, если мы это сами не завоюем. Смерть кровавому фашизму! Смерть кровавому большевизму. Да здравствует свободная, вольная, независимая Украина! Народ, создавай подпольные партизанские организации, вооружайся, уничтожай большевистских угнетателей, приberi власть в свои руки!»⁴⁹, «Червоноармійці! Організуйте революційну боротьбу проти Сталіна під гаслом: Воля народів і людини! Геть тиранів і диктатуру Сталінської кліки! Смерть Сталіну!» (Вінницька область), «...Більшовики хочуть викликати в Україні голод, подібно, як це було в 1930 – 1933 рр., коли загинуло понад 7 млн. українців. Чи хочете, щоб жили Ви і Ваші діти? Чи хочете мати чим прогудувати худобу? Чи хочете, щоб не було кривавих війн? Коли так – тоді є вихід один: все, що тільки можливо – ховайте! Не давайте нічого з України ворогові! Допмагайте сусід сусідові! Ваша праця – ваш хліб! Українські повстанці» (Кам'янець-Подільська область)⁵⁰, «Товарищи рабочие и крестьяне колхозники, поднимайтесь на борьбу с советским варварством, организуйте белогвардейские отряды против советской власти, чтобы после ее свержения – жить зажиточно. До каких пор будем терпеть. Нас хотят поморить с голода и поработить. Поднимайтесь все, собирайте оружие...» (Сталінська область)⁵¹.

Вияв реакції людей на голод знайшов своє відображення і в народному фольклорі: «До колгоспу не піду, Бо я знаю ту біду. Колгосп – рідна мати, Не вкрадеш, не будеш мати. Виконала п'ятирічку: Бери торбу, або в річку. Дають грами, Щоб не розібралися з ділами»; «Усе літо проробила – Кіло проса заробила, На стакани продала – Холостяцьке віддала. Тепер треба вербуватись, Щоб на плаття пристаратись»⁵². Мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу – не широкий арсенал засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі.

З метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, окрім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід з селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків сприяло й те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю ніж попереднього року виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово

вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, й тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше.

Проте голод вкотре негативно вплинув на свідомість, психологію, моральне здоров'я людей. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватись самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному протести проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір владі, знаючи, що за свою непокору буде жорстоко покараний. Ця категорія громадян, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями.

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному з США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише два роки від закінчення виснажливої війни з фашистською Німеччиною, у якій був значним прояв патріотизму, у свідомості багатьох людей, внаслідок несправедливої політики радянської влади, визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації: «...Необходима другая война, которую требуют Англия и Америка, которая должна уничтожить колхозы...» (Сумська область), «При немцах было хлеба сколько угодно, а сейчас мы голодаем, потому что весь хлеб от нас забирают. Хотя бы скорее была война, может быть придет другая власть и будет лучше» (Миколаївська область), «Колхозы должны развалиться, они не оправдали себя. Скоро будет война Америки и Англии против Советского Союза и они нас освободят от этого колхозного строя» (Одеська область)⁵³, «...Будутъ знищені колгоспи. Землю роздадутъ, і хто як захоче, так і буде жити, війна обов'язково буде, бо всі знають, що таке совєцька власть...», «Колгоспи існувати не будуть. Бо війна вже на носі. Англія і США вимагають від Сталіна вивести війська з Німеччини. Я хоть

і поранений, але пішов би ще воювати, тільки, щоб цієї влади не було. Це не влада, а якісь здирники...» (Вінницька область)⁵⁴.

Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм: «Наше правительство нас обманывает, оно на обмане и построено. Турция обязательно скоро будет воевать с нами и она должна забрать Украину потому, что она принадлежит Турции» (Кіровоградська область), «Если Америка и Англия объявят войну, то СССР не будет в состоянии оказать серьезного сопротивления и пойдет на любые условия мира, так как внутренняя обстановка в стране, в материальном отношении крайне напряженная, во многих местах люди умирают от голода. Ухудшение материального положения в этом году объясняется не засухой, а причину нужно искать в существующем у нас строе...» (Сталінська область)⁵⁵.

Проблеми повсякденно життя народу негативно впливали на суспільну свідомість, що, у свою чергу, позначалося на настроях та поведінці людей. В умовах відновлення репресивної тоталітарної системи в країні населення могло висловлювати вільно лише ті думки, які б підтримували існуючий політичний лад. Й багато хто так і чинив, однак завжди існував прошарок людей, які, незважаючи на зусилля влади та її протидію, висловлювали критичні думки й сподівалися на крах радянської системи і покращення після цього умов життя.

Дехто продовжував покладати ці сподівання на нову війну Радянського Союзу із Сполученими Штатами Америки, слухи про яку постійно ширились у республіці, особливо в західних областях. У таємному інформаційному зведенні завідувача адміністративним відділом Львівського обкому КП(б)У Ангелова на ім'я завадмінвідділом ЦК КП(б)У Дроздова від 21 квітня 1950 р. повідомлялося, що робітник інструментального заводу Львова М. Стабрило (місцевий українець) у бесіді з іншими робітниками говорив: «...Скоро будет война, американцы уже направляют свои самолеты на Советский Союз, Америка победит и тогда жизнь у нас будет совсем другая, лучшая чем сейчас...». Також наводилось висловлювання у колі знайомих українця-переселенця з Польщі, студента технікуму політпросвітпрацівників Р. Панчишина: «...Я слышал, что наши партизаны (ОУН) издали приказ, что в случае скорой войны каждый настоящий украинец должен идти в армию, а не укрываться, но в армии проводит вредительскую работу, чтобы тем самым подорвать мощь Советской армии, а за это американцы отдадут нам наши земли...»⁵⁶.

13 листопада 1950 р. секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький направив інформацію секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову про реакцію населення Львова на підготовку влади до святкування 33-ї річниці Жовтневої революції. У повідомленні відмічалось, що деякі громадяни,

яких зараховували до націоналістичних і антирадянських «елементів», висловлювали свою озлобленість радянською владою, навіювали наближеним до них особам антирадянські погляди, поширювали чутки про війну й поразку в ній Радянського Союзу. Так, старший економіст облторгу Г. Остапчук (українець, безпартійний) серед знайомих говорив: «На днях я был в Радеховском районе и заезжал в свое родное село, так там народ готовится встречать не октябрьские праздники, а немцев и американцев. Ожидая войны, никто не хочет ничего делать, свои огороды убрали, а колхозную свеклу и картофель до сих пор не убирают. Здесь в городе вроде тихо, но это потому, что здесь друг друга боятся, а в селе говорят открыто». Сподівання на американців висловив механік міськелектромережі С. Маланець (українець): «Скоро Советы будут встречать свой праздник, а нам все равно. В этом празднике ничто нашего нет, мы свой праздник встретим, когда американцы покончат с Кореей». Негативно в адресу радянського устрою висловився І. Ляховський (поляк): «Уже 33 годовщина революции, и когда это кончится. Дал бы Бог, чтобы это была уже последняя годовщина»⁵⁷.

Радянська пропаганда впродовж кількох років після війни наполегливо створювала образ нового ворога – США, який замінив переможену Німеччину. Цей ворог уособлював сили імперіалізму і став головним супротивником країн соціалістичного табору. Однак певна частина населення України, насамперед представники інтелігенції, все ж тверезо оцінювали політичну ситуацію у світі. Зокрема, старший викладач педагогічного інституту м. Сталіно Гординська заявила: «Міжнародне становище зараз чітко визначилось. Світ розділвся на дві ворожі частини: англосаксів і комуністів...»⁵⁸. При цьому, за офіційною ідеологією, Радянський Союз втілював сили «добра», а його ідеологічні супротивники – сили «зла», від яких потрібно було боронитися. За висловом Й. Сталіна: «Ми оточені ворогами – це зрозуміло усім. Вовки імперіалізму, що нас оточують, не сплять»⁵⁹.

Проте серед населення існувало розуміння, що Радянський Союз також виступає потенційним агресором. Так, архітектор облпроекту Львова Н. Микула (українець, безпартійний) говорив: «Война неизбежна и будет развязана она нами на Западе. Советскому Союзу нужна германская промышленность, так как своя не обеспечивает растущих нужд техники. Если Америка не сможет дать отпора, когда Советский Союз начнет прибирать к своим рукам Западную Германию, то позже ей трудно будет бороться с Советским Союзом». Припущення стосовно військових планів радянської держави висловив доцент Львівського політехнічного інституту В. Ракита (єврей, безпартійний): «Мы стоим на пороге войны с Америкой. Катастрофа вот-вот разразится. А мы как бы идем сознательно

на это и сознательно провоцируем войну. Я не уверен, что мы сами первые не начнем ее, Европа бешено вооружается. Мы тоже»⁶⁰.

Поширенню серед населення чуток про підготовку до близької війни сприяло запровадження податку для військовослужбовців. Зокрема, продавець магазину Львова Райбах (єврей) заявив: «Видимо в кармане Советского правительства не густо, раз оно добралось даже до единственной своей опоры – армии». Працівник Львівського облторгу Щербаков висловився наступним чином: «Нам скорее войну преподнесут, чем переоценку и снижение цен. Наше правительство сейчас собирает буквально все копейки на вооружение страны, даже на военных наложен налог»⁶¹.

3 серпня 1951 р. у районі навчань 46-го окремого батальйону зв'язку 4-ї гвардійської механізованої дивізії, яка дислокувалася в с. Безбородьки Гельмязевського району Полтавської області, солдатами Несмирним і Костюченком була знайдена написана від руки листівка-заклик від імені Жукова, про що начальник управління контррозвідки МДБ Київського військового округу генерал-майор Покотило повідомив секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова. Автор листівки закликав радянських військовослужбовців не чинити опір американцям у війні, що мала статися. У листівці, зокрема, ішлося: «...Дорогие украинцы, это к Вам обращается Жуков. ...По всей земле люди живут хорошо... кто проходил войну и был за границами, то тот видел, как живет народ за границей, там все равны. ...В Советской стране на бумаге пишут, что все равны и одни права. ...В Советской стране везде в колхозах бедствуют, с колхозника последние штаны сдирают, когда он не уплатит за то что он живет в СССР. ...Товарищи украинцы, скоро начнется война, придет освободительная армия Америки, здавайте без боя Украину. Афиша с американского самолета до украинцев Украины. Жуков в Америке».

Виявивши листівку, яку було охарактеризовано як «антирадянську українсько-націоналістичну», управління контррозвідки разом з територіальними органами МДБ вжило заходів для розшуку й встановлення її автора. З цією метою перевірялось, чи насправді військовослужбовці знайшли листівку, а не отримали її від кого-небудь для поширення. Також почали виявляти підозрілих осіб з числа військовослужбовців, яких відкомандировували на основі компрометуючих матеріалів з-за кордону і цивільних осіб, які були демобілізовані з лав Радянської армії⁶².

Чутки про війну ширились також і внаслідок смерті Й. Сталіна. Про факти подібних висловлювань 10 березня 1953 р. доповідав вищому керівництву республіки начальник управління охорони МДБ Південно-західної залізниці полковник держбезпеки Перепелиця. Так, було зафіксовано, що дружина тесляра Мостозагону № 2 Т.Ричалова в розмові із сусідами сказала: «Теперь наверное будет война, пусть уже лучше

отдали бы страну, чем придется переживать войну». Робітник щебневого кар'єру станції Пенізевичі Зінченко заявив: «Нет Сталина, тяжело будет нашей стране в теперешней международной обстановке. Война будет скоро, каждый день эшелоны с танками идут на Запад, похоже, что готовится то, что было в 1941 году»⁶³.

Одним із факторів, що впливав на настрої населення і формував суспільну думку, було прослуховування закордонних радіотрансляцій. Певна частина громадян, не вдовольняючись тим, що пропонували радянські засоби масової інформації, шукала можливість діставати її із закордонних джерел. Довіра до цих джерел була набагато вищою, ніж до радянських. Наприклад, після інциденту в 1950 р. з американським літаком студент Львівського політехнічного інституту Я. Кривко (українець) у колі однокурсників висловив недовіру до повідомлень радянської преси: «...Советская пресса сообщает неправду. Я не верю, чтобы американский самолет залетел на территорию СССР, да еще начал стрелять по советским самолетам. Вот послушаю сообщение “Би-би-си”, что оно сообщит. Я ему больше верю, чем советскому сообщению...»⁶⁴. Багато хто із закордонних радіопередач дізнавався про справжню внутрішню ситуацію в Радянському Союзі, зокрема, про політичну боротьбу в зв'язку з хворобою та смертю Й. Сталіна⁶⁵. Так, отриманою із однієї з таких передач інформацією ділилася із колегами по роботі співробітниця 1-го спецвідділу МВС УРСР М. Курмаз⁶⁶.

Населення слухало трансляції таких радіостанцій, як «Бі-бі-сі», «Голос Америки», «Голос Ізраїлю». 31 серпня 1953 р. почала працювати ще одна потужна радіостанція «Вільна Європа», що вела свої програми російською і українською мовами та мовами країн «народної демократії»: болгарською, румунською, угорською, польською, чеською, сербською. Трансляція велась на хвилі 1734 м, на якій працювала московська радіостанція РВ-2, що передавала основні центральні програми. Потужність станції була настільки великою, що, починаючи з восьмої години вечора, у південних і західних областях республіки, а після дев'ятої – у Києві, її було краще чути, ніж московську. Щоб унеможливити передавання програм цієї радіостанції, усім начальникам обласних управлінь зв'язку було дане телеграфне розпорядження про категоричну заборону ретрансляції московських передач на хвилі 1734 м радіовузлам, які працювали в областях. Усі вони почали приймати лише київську радіостанцію РВ-87. Крім республіканських передач вона вела ретрансляцію московської програми, яку цілодобово отримувала по міжміському телефонному кабелю спеціальним каналом⁶⁷.

Повністю перекрыти доступ населенню до зарубіжних радіостанцій влада не могла, тому намагалася відстежувати тих, хто займався

прослуховуванням цих станцій. Секретар Київського обкому КПУ Г. Гришко у вересні 1953 р. у своєму повідомленні секретареві ЦК КПУ О. Кириченку зазначав наявність в обкомі партії відомостей про те, що у містах Києві та Білій Церкві, Броварському, Чорнобильському, Іванівському, Васильківському, Білоцерківському, Канівському та інших районах області окремі громадяни, які мали власні радіоприймачі, захоплювалися прослуховуванням закордонних антирадянських передач. У деяких випадках організовувалися навіть колективні слухання цих радіотрансляцій.

Як правило особи, які слухали закордонні радіопередачі, поширювали їх зміст серед населення і цим самим фактично вели ворожу радянській владі агітацію. Спецслужби фіксували також непоодинокі факти, коли прослуховуванням закордонних радіопередач займалися деякі члени КПРС. Так, начальник товарного цеху фабрики мінеральної вовни, член КПРС Й. Шехтман у липні 1953 р. говорив своєму знайомому: «Цими днями я слухав закордонну радіопередачу (він висловився “Зведення басарабського інформбюро”) так виходить, що ще до того, як з’явилось у газеті повідомлення про переговори з державою Ізраїль, у Радянський Союз приїжджала представниця Ізраїлю Голда, вона представила списки на 150 тис. євреїв, які бажають виїхати з СРСР у Палестину. Я вірю, що така кількість євреїв бажає виїхати з СРСР, серед них можуть бути і комуністи». Начальник будівельного цеху 6-го шкіряного заводу, член КПРС І. Елдіні висловився: «Я часто слухаю «Голос Америки». За кордоном більш інформовані про справи в СРСР, ніж ми. Вони яскраво пояснюють існуючу у нас обстановку...»⁶⁸.

Певна частина громадян, зіштовхуючись у повсякденному житті з масою проблем, розраховувала на допомогу різних державних інстанцій, куди зверталася з численними скаргами і заявами. У своїх заявах, листах і скаргах населення фіксувало недоліки та викривало порушників законодавства, розтратників, шахраїв, бюрократів, оскільки не бажало миритися з існуючими негараздами. На особливому рахунку у влади були скарги з питань дотримання соціалістичної законності, при розслідуванні яких часто виявлялись серйозні порушення законодавства та зловживання службовим становищем з боку окремих відповідальних працівників державного і господарського апарату УРСР⁶⁹.

Зокрема, у президію Верховної Ради УРСР за 1951 р. надійшла 252 421 скарга і заява, при чому біля 18 тис. осіб звернулося у президію особисто⁷⁰. Основна маса з вказаних заяв – 209 202 (83%) – стосувалась питань помилування засуджених. Інші розподілялись наступним чином: 16% (7 208) скарг і заяв торкалися проблем нарахування грошових податків і натуральних поставок; 17,9% (7 755) – призначення пенсій і надання матеріальної допомоги; 16,1% (6 976) – з квартирних питань;

8,9% (3 827) – працевлаштування і звільнення з роботи; 7,5% (3 212) – незаконного вилучення худоби, майна і присадибних ділянок; 5,5% (2 410) – дій судово-прокурорських органів; 2,2% (972) – порушення радянського законодавства; 2,1% (944) – порушення уставу сільськогосподарської артлії; 23% (9 915) – з усіх інших питань⁷¹.

У таких великих містах як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ та інших найбільших зловоденними питаннями, за якими від громадян надходили скарги, були житлово-квартирні проблеми, прописка і працевлаштування, що свідчило про недостатню увагу міських та райрад до вирішення цих питань. З метою поліпшення ситуації, що склалася, президія Верховної Ради УРСР 31 липня 1951 р. видала постанову «Про стан розгляду заяв і скарг трудящих у виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих Вінницької області». Однак наступна перевірка в регіонах цієї роботи виявила великі недоліки у виконанні постанови. Заяви і скарги громадян, які надходили в обласні організації, часто механічно пересилали в нижчестоячі установи, де значна їх кількість взагалі не вирішувалась або залишалась довгий час без розгляду. Наприклад, у Вінницькому облвиконкомі у 1951 р. з 5102 скарг, що надійшли, лише 442 або 8,6% були вирішені в обласному виконавчому комітеті, усі інші – надіслані на розгляд районних інстанцій без встановлення суворого контролю за їх вирішенням. У Харківському облвиконкомі з 6212 заяв переслали у райони 92%, а в Кіровоградському обласному виконкомі з 5170 скарг розглянули на місці лише 3% (156 скарг)⁷².

Дещо краща ситуація була у Дніпропетровській області. З 3045 листів і заяв, що надійшли в обком КП(б)У за перше півріччя 1952 р., 2688 (88%) розглядалися працівниками обласного комітету партії. Із загальної кількості листів, що надійшли, 520 було без підпису, 478 – надіслано з ЦК ВКП(б) (у тому числі 100 контрольних), 336 – з ЦК КП(б)У (192 контрольних). Основними проблемами, які турбували населення, були питання надання помешкань (343 листа), неправильної поведінки окремих керівників підприємств, голів колгоспів і поганого керівництва (226), працевлаштування (214), незаконного звільнення з роботи і пониження на посаді (213), використання службового стану і розкрадання державної власності (206), поновлення прав членів і кандидатів у члени ВКП(б) (182 листа)⁷³.

Однак не всі листи і заяви громадян, що залишались на розгляд секретарів обкому та завідувачів відділами вирішувались у встановлені законом строки. З 1158 листів і заяв, що були взяті на контроль, на 1 липня 1952 р. не вирішилися 290, у тому числі надісланих з ЦК ВКП(б) – 27, з ЦК КП(б)У – 40. Наприклад, у сільськогосподарському відділі обласного комітету КП(б)У не було розглянуто 38 листів, зокрема, лист без підпису на ім'я секретаря обкому, у якому звинувачувалися в

зловживаннях голова колгоспу «Гвардія Леніна» П'ятихатського району і секретар П'ятихатського райкому КП(б)У Колодієв. Цей лист не був розглянутий із 18 лютого 1952 р. У адміністративному відділі залишалось без розгляду 27 листів, серед яких була заява, переслана з ЦК КП(б)У, з викладом компрометуючих матеріалів на начальника Відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності і його заступника міста Дніпродзержинська. Ця заява не розглядалась з 12 лютого 1952 р.⁷⁴

У 1952 р. у президію Верховної Ради УРСР надійшло 46385 скарг і заяв від громадян, у тому числі 7539 осіб звернулося у президію особисто. Найбільше скаргників було з Києва і Київської області, відповідно 5672 і 4895 скарг та з Полтавської (2485 скарг), Харківської (2449), Житомирської (2336), Сталінської (2262), Чернігівської (2249), Вінницької (2248) областей. За перший квартал 1953 р. таких скарг президія Верховної Ради УРСР отримала 9363. Основна їх кількість надійшла з тих самих областей, що й попереднього року⁷⁵.

У Київській області, з якої надходило найбільше заяв, на початку 1953 р. громадяни стали частіше скаржитись на порушення уставу сільськогосподарської артілі, на дії судово-слідчих органів. Як і раніше, місцеві радянські і господарські органи погано займалися тут розглядом скарг трудящих і допускали серйозні недоліки у своїй роботі, що було, на думку президії Верховної Ради УРСР, головною причиною великої кількості скарг у республіканські організації. З Полтавської області стало більше надходити скарг стосовно питань несвоєчасного нарахування пенсій і неправильних дій окремих працівників місцевих органів влади. З Харківської області збільшилась кількість заяв на порушення соціалістичної законності, неправильний розподіл присадибних ділянок працівниками місцевих рад. Так само, як і в Полтавській та Київській областях, збільшилось надходження скарг на дії судово-слідчих органів і органів соціального забезпечення. На дії цих органів значно більше почало скаржитись і населення Чернігівської області, а також на безгосподарність у колгоспах, неправомірні дії працівників місцевих державних і господарських органів⁷⁶.

Враховуючи існуючий стан речей, секретаріат президії Верховної Ради УРСР посилив контроль роботи виконкомів місцевих рад та інших державних і господарських організацій із розгляду заяв і скарг трудящих. Якщо за 1952 р. секретаріатом було розглянуто 578 скарг, то за неповних три місяці 1953 р. – 234. Крім цього близько 1500 скарг було взято на контроль і за багатьма з них було проведено розслідування за участі представників облвиконкомів, прокуратури та інших органів.

Проблемою для сталінського режиму у післявоєнний період стала молодь, яка в багатьох відношеннях була особливим соціальним феноменом

(Є. Зубкова). Це нове післявоєнне покоління було повністю виховане в умовах сталінської тоталітарної системи, однак воно не знало страху репресій 1930-х рр., у його очах існуючий державний устрій не мав ореолу «святості» і, що найбільш суттєво, воно ще не відчувало розчарування від краху надій, як це було з їх попередниками. Цьому поколінню, що з дитинства пройшло важкі випробування воєнного часу, був властивий запас внутрішньої самостійності та існувала потреба у його реалізації⁷⁷.

Безліч побутових проблем, складна внутрішня ситуація у країні – все це не співпадало з яскравою, обнадійливою радянською пропагандою, а навпаки, кричуще контрастувало із нею. Тому у середовищі молодого покоління знаходились представники, які критично оцінювали існуючий державний устрій.

Наприклад, одна зі студенток Вінницького педагогічного інституту з приводу грошової реформи 1947 р. висловила: «Це новий метод, щоб підняти суспільну думку. Зміст то добрий, але побачимо, які будуть результати. Конституція теж має гарний зміст, але на ділі зовсім інше...»⁷⁸. Під час однієї з бесід на виборчій дільниці Львова студентка держуніверситету О. Теслюченко розповідала виборцям про значення виборів та піклування радянського уряду про народ. Присутня при цьому інша студентка-агітатор, член ВЛКСМ О. Кордуба висміяла її і заявила: «Мне смешно, потому что мы рассказываем о заботе правительства и о хорошей жизни народа, а ведь местные до советской власти жили лучше». Студентка Львівського медичного інституту Л. Малкуш у розмові зі студентами про вибори у Верховну Раду СРСР 1950 р. заявила: «Все это ложь, обманывают и здесь и за границей. Всеравно мы не выбираем, а только голосуем за тех, кого заранее назначили. Говорят, что голосование тайное, но смотрят, чтобы кто не зачеркнул бюллетень»⁷⁹. Із вищих навчальних закладів Львова, зокрема, з 1 грудня 1949 р. до 22 квітня 1950 р. як тих, що не мали політичної довіри та з інших причин було виключено 237 студентів. Із них було арештовано органами МДБ – 32 особи, виселено з міста у східні області України – 26, вислано у різні міста Радянського Союзу – 37 осіб⁸⁰. Таким чином факти політичного інакодумства проявилися у тому середовищі, де правлячий режим найменше міг очікувати – серед молоді, якій була відведена сталінськими ідеологами і пропагандою роль опори режиму.

Проте найбільш небезпечною влада розцінила таку форму суспільно-політичної активності молоді, як створення таємних організацій і гуртків та відкрите висловлювання і демонстрація свого неприйняття існуючого ладу. Як правило, ініціаторами створення таємних гуртків та організацій були студенти ВНЗ, учні технікумів, школярі старших класів віком від 16 до 20 років, траплялись навіть молодші. Вони об'єднувались у групи від 3

до 10 осіб, зрідка більше. Інколи ці організації нагадували напів гру з таємною діяльністю, але й були такі, які прагнули знищити існуючу систему, покращити життя народу, однак, часто у рамках збереження в Україні «соціалістичного ладу», комуністичної ідеології. Влада до уваги сутність таких прагнень не брала, і в більшості випадків карала її носіїв досить жорстоко, розцінюючи діяльність таємних організацій і груп як антирадянську і націоналістичну.

Ще в вересні 1946 р. начальник окружного управління МВС Вінницької області підполковник Ночковський доповідав секретарю обкому КП(б)У М. Стахурському про створення в школі № 4 м. Вінниці з ініціативи учня 10 класу Юрія Ситого «Военно-трудового союзу». Підполковник зробив висновок, що цей «Союз» був «підпільною і законспірованою організацією, що мала тенденцію до подальшого розширення». У місті Шепетівці Кам'янець-Подільської області у середній школі № 1 учні 8-Б класу створили нелегальну організацію з романтичною назвою «Гвардія юних». До її складу входило 14 учнів, які створили свій статут, підписавши його кров'ю, та придумали девіз: «Якщо бути, то бути кращим! Боротися і шукати, знайти і не здаватися. Все дістається знаннями, перемога – теж, вчитись, вчитись і ще раз вчитись». Прізвиська членів «Гвардії юних»: Анка, Чайка, Гаврик, Зет – більше нагадують юнацьку гру, ніж підпільну антирадянську організацію⁸¹.

16 липня 1951 р. секретар Волинського обкому КП(б)У І. Грушецький направив таємну доповідну записку секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову про викриття в перших числах липня органами МДБ у селах Дубова Корчма і Городище Сенкевичівського району «антирадянської, націоналістичної організації» молоді під назвою «За Україну». До складу організації входили: А.В. Тарасюк, 1935 року народження, з сім'ї селян-середняків, член ВЛКСМ, учень 8 класу Сенкевичівської середньої школи, мешканець с. Городище; Б.М. Токарчук, 1932 року народження, безпартійний, освіта 8 класів, з родини селян-середняків, мешканець с. Городище; М.І. Пашко, 1932 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-бідняків, безпартійний, учень 8 класу середньої школи, мешканець с. Дубова Корчма; І.І. Мирончик, псевдонім «Семенюк», 1932 року народження, з родини селян-середняків, учень 8 класу, мешканець с. Дубова Корчма; М.М. Назаровський, псевдонім «Довгий», 1932 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-середняків, освіта 4 класи, працював у колгоспі, мешканець с. Дубова Корчма; Є.Й. Рибай, 1933 року народження, переселенець з Польщі, з родини селян-середняків с. Дубова Корчма, учень Дрогобицького електротехнікума; М.І. Кошель, 1930 року народження, безпартійний, з родини селян-середняків, мешканець с. Угринів, учень Дрогобицького електротехнікума.

Провівши розслідування органи влади встановили, що вказана молодіжна організація була створена з ініціативи Альвіна Тарасюка. Незважаючи на те, що А. Тарасюк був секретарем комсомольської організації школи, він висловлював відкрито антирадянські погляди, що виникли внаслідок репресії радянською владою його двоюрідного брата за участь в ОУН, слухав та поширював серед учнів зміст передач «Голосу Америки». У кінці березня 1950 р. у помешканні М. Пашка відбувся перший організований збір, на якому учасникам організації присвоїли псевдоніми, були прийняті статут і присяга, розроблені А. Тарасюком, розподілено обов'язки. Один із пунктів присяги, зокрема, зобов'язував членів організації проводити активну боротьбу проти органів радянської влади. Також члени організації намагались придбати зброю, однак це їм не вдалось.

Доля до учасників цієї молодіжної групи виявилась прихильною. Як зазначав І. Грушецький, враховуючи відверте визнання своїх «помилкок», молодий вік і походження з «соціально близького радянській владі середовища», учасники організації репресій не зазнали. Серед них було проведено відповідну «профілактичну» роботу й відпущено на поруки власних батьків. На думку І. Грушецького, основною причиною виникнення цієї молодіжної організації була слабка політико-виховна робота серед учнів у школах Сенкевичівського району⁸².

Цей випадок спонукав владу більш ретельно контролювати сферу освіти у Волинській області та зайнятися ідеологічною обробкою молоді. За дорученням секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова Міністерство освіти УРСР направило в область інспектора шкіл Молодченка, який виявив «надзвичайну запущеність» навчально-виховної роботи в школах Сенкевичівського району. Для ідеологічного зміцнення шкіл і органів народної освіти Міносвіти УРСР у 1951 навчальному році направило в Волинську область 1166 учителів.

Рішенням секретаріату ЦК КП(б)У 25 серпня 1951 р. були затверджені заходи ЦК ЛКСМУ з покращення ідеологічної роботи комсомольських організацій серед молоді республіки. 3 серпня був виданий наказ щодо покращення позашкільної роботи серед дітей шкільного віку, а 20 вересня це питання обговорювалося на колегії Міністерства освіти УРСР. Крім цього була прийнята постанова ЦК КП(б)У від 10 жовтня 1951 р. про роботу комсоргів ЦК ЛКСМУ середніх шкіл Західних, Закарпатської і Чернівецької областей. Навчально-виховну роботу в школах Волинської області було взято під безпосередній контроль відділу шкіл ЦК КП(б)У⁸³.

Організатором і керівником підпільної молодіжної групи «Організація вільних козаків» у Рівненській області (Острозький район) був член ВЛКСМ В.Й. Пантюшко. Організація була створена ним восени 1946 р. і на момент викриття налічувала більше 40 членів і помічників. (За два роки до

цього, у 1944 р., за націоналістичну діяльність була засуджена сестра В. Пантюшка – Ганна – на 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і того ж року у віддалені райони СРСР вислані батьки). Члени організації склали програму, у якій ставилось завдання створення на території СРСР нової держави, як її було охарактеризовано – «буржуазного типу». Для досягнення цієї мети виготовлялись і поширювались антирадянські листівки, діставалась зброя, вчинялись терористичні акти над радянськими працівниками. Так, у 1948–1949 рр. члени організації роззброїли дві групи охорони громадського порядку в селах Сіянці і Тесове Острозького району, внаслідок чого здобули дев'ять гвинтівок з бойовими набоями. У березні 1949 р. ними було вбито голову сільради с. Михалківці І.К. Ткачука і поранено дільничного уповноваженого міліції Озимковського. У лютому того ж року з метою захоплення зброї здійснено напад на секретаря сільради Маринчука і підпалено його будинок. У серпні 1950 р. з Оженинського пункту «Заготзерно» викрадено друкарську машинку, на якій планувалось виготовляти антирадянські листівки. Сам В. Пантюшко двічі зустрічався з членами ОУН⁸⁴.

Керівник організації був викритий владою через те, що у червні 1950 р. написав своєму знайомому С.Ю. Ключ, який мешкав у Сталінській області, листа антирадянського змісту. Цього листа, підписаного рукою В. Пантюшка і з його зворотною адресою, 7 липня передав Чистяковському райвідділу МДБ Сталінської області робітник шахти №8 О.В. Агеев. У листі автор викривав радянську дійсність і повідомляв про те, що він був членом підпільної «Організації вільних козаків», яка вела боротьбу проти радянської влади та закликав С.Ключа вести підпільну антирадянську роботу серед шахтарів. У результаті 31 серпня 1950 р. Острозьким райвідділом МДБ Рівненської області В. Пантюшко був арештований. Після п'яти місяців слідства 31 січня 1951 р. на основі статей 54-10 Ч. 2, 54-12 і 196 КК УРСР Рівненський обласний суд засудив його до 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах із позбавленням прав строком на 5 років і конфіскацією майна.

Однак, незважаючи на арешт В. Пантюшка і те, що у своєму листі він повідомляв про існування таємної «Організації вільних козаків», через поверхневе слідство, як відмічав помічник військового прокурора при КВО полковник юстиції Максимов, саму підпільну організацію влада викрила лише у квітні 1951 р., тобто через 8 місяців після арешту її керівника. У результаті за цією справою до кримінальної відповідальності було притягнуто 19 осіб, 8 з яких були членами ЛКСМУ⁸⁵.

21 травня 1953 р. голова Київського обласного суду Глушенко інформував Л. Мельникова, що з 13 по 16 травня цим судом розглядалося три кримінальні справи про «контрреволюційні» злочини молоді, яка

навчалася у київських навчальних закладах: залізничному училищі № 1, автотранспортному технікумі, державному університеті ім. Т. Шевченка та інших. Всього за цими справами було засуджено 13 осіб.

Найбільше засуджених – 7 осіб, було з Київського залізничного училища № 1. Таємну молодіжну організацію тут, яка мала назву «Українська Соціал-Комуністична партія народників» створив І.Н. Гончар, 1935 року народження, член ВЛКСМ, що походив з родини бідняків с. Гаврилівка Димерського району. Ще до вступу в училище він складав вірші антирадянського змісту, а вже в училищі, як встановило слідство, у нього виникла думка створити молодіжну організацію, яка б вела боротьбу проти існуючого ладу з метою покращення життя селян і робітників. Для здійснення цих планів І. Гончар написав програму дій (була вилучена у нього під час обшуку 15 лютого 1953 р.). Він планував ужити заходів щодо полегшення становища селянства, гідної оплати його праці, знищення податків. «Селяни, – писав І. Гончар, – живуть бідно. Абсолютно нічого в них нема! Вони працюють майже безплатно, а в деяких колгоспах зовсім безплатно! Скрізь самовільність, безпорядки, хабарництво! Кріпкого державного контролю нема!» У цих бідах народу обвинувачувалися партія і уряд, які дурили людей: «...КПРС і уряд абсолютно не думають і не хочуть думати про простий народ. Різні начальники тільки й думають, щоб мати набитий великими грошима карман і надіти вищу шляпу, тобто одержати вищий чин...». Висловлювались у програмі також антисемітські погляди, оскільки євреї асоціювались із владою⁸⁶.

Плануючи знищити несправедливий режим, організація, однак, не прагнула знищити існуючий суспільно-політичний устрій та цілісність Радянського Союзу – вона мала боротись за утвердження «правдивого соціалізму». Обґрунтовуючи ідею назви організації І. Гончар зазначав: «...Чому вона називається Українською? Тому, що вона виникла серед волелюбного українського народу. На Україні. Чому ж вона називається Соціал-Комуністичною? Тому, що її девіз: “За правдивий соціалізм”. Вперед до перемоги комунізму. А чому така проста назва – народники. Тому, що вони борються за свободу і правду, яку хоче народ. За щастя народне». Ця боротьба передбачала конкретні дії членів організації, накреслені в першочергових завданнях програми: «1. Організувати велику, єдину партію, з високою і кріпкою дисципліною, з своїми органами керівництва. 2. Агітувати і вести пропаганду між народом, що зараз за життя і як добитися покращення його. Агітувати і вести пропаганду, щоб люди організовували тайні політичні групи і взагалі, щоб боролись за краще життя, за своє світле майбутнє. 3. Розповсюджувати листівки-прививи, які кличуть народ на боротьбу, які кличуть народ до зброї, яку він незабаром повинен узяти, щоб добитись покращення в громадсько-життєвому стані»⁸⁷.

Починаючи з 1952 р. І. Гончар зумів залучити до лав організації інших учнів училища залізничників: О.І. Красноока, 1934 року народження; М.Ф. Гуріна, 1934 року народження; В.П. Земберга, 1936 року народження; П.К. Хіміча, 1934 року народження та учня Димерської школи Є.А. Кузьменка, 1937 року народження. Усі вони були членами ВЛКСМ. Всього в рядах організації нараховувалось більше 20 осіб. За період з другої половини 1952 р. до лютого 1953 р., коли члени організації були викриті й арештовані, вони виготовили і поширили у Києві та інших місцях більше 500 листівок. Їх розкидали в театрах, на вокзалах, залишали у поштових скриньках тощо. З метою конспірації учасники організації були поділені на 4 групи, на чолі котрих стояли керівники, яким були присвоєні патріотичні псевдоніми: «Хмельницький», «Богун», «Дніпренко» та інші. Для таємного листування був придуманий код, також члени організації намагались виготовити друкарський верстат, з метою тиражування листівок. Після викриття семеро найактивніших учасників організації були засуджені на строк від 6 до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах: І. Гончар і О. Красноок до 10 років, М. Гурін і Збанацький до 8 років, В. Земберг і П. Хіміч до 7 років і Є. Кузьменко до 6 років ув'язнення⁸⁸.

За іншою справою Київський обласний суд засудив трьох осіб, а саме: П.С. Черноівана, 1934 року народження, студента другого курсу автотранспортного технікуму, і В.Є. Бойка, 1935 року народження, слюсаря Дарницького військово-ремонтного заводу № 7 – до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах кожного та О.О. Ковалю, 1934 року народження, не працюючого – до 8 років ув'язнення. Вони були засуджені за те, що ставили перед собою мету організувати молодіжну організацію для боротьби з радянською владою та створення самостійної Української держави. Засуджені виготовляли листівки антирадянського змісту (у тому числі й антисемітського), які поширювались у місті Бориспіль та селі Лозанівка⁸⁹.

За третьою справою проходили студенти III курсу філологічного факультету Київського держуніверситету ім. Т. Шевченка Г.П. Волощук, 1928 року народження, колишній член ВЛКСМ; М.П. Адаменко, 1931 року народження – обидва засуджені до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах кожен та Р.І. Доценко, 1931 року народження, колишній член ВЛКСМ – засуджений до 8 років ув'язнення. Їх звинувачували у тому, що вони вели серед студентів університету впродовж тривалого часу антирадянську націоналістичну агітацію, зводили «наклепи» на керівників Комуністичної партії радянського Союзу і уряду, складали і поширювали антирадянські записки та націоналістичну літературу⁹⁰.

Про подробиці вчинків і причини арешту цих та інших студентів і ситуацію, що склалася у Київському університеті дізнаємось із доповідної записки консультанта відділу природничих і технічних наук та ВНЗ ЦК КПУ Єфименка на ім'я Л. Мельникова. За дорученням секретаря ЦК КПУ І. Назаренка відбулася перевірка університету, в результаті якої було встановлено, що тут мали місце випадки висловлювання «буржуазних» поглядів серед студентів, антирадянських вчинків і антипартійних висловлювань на партзборах. Так, Г. Волощук під час навчання постійно ігнорував усі суспільні міроприємства, не виконував доручення комсомольської організації, проявив себе як «ярий дезорганізатор» більшості комсомольських зборів. Ще у 1951 р. він розірвав у присутності студентів біографію та портрет Й. Сталіна. Ставився недбало до занять з основ марксизму-ленінізму, не конспектував рекомендовану літературу, на семінарах постійно відкрито висловлював свої думки та невдоволення направленістю занять. Зокрема, у лютому 1952 р. він висловився на практичному занятті проти політики колективізації та поставив викладачу Холоповій ряд запитань, направлених на дискредитацію колгоспного ладу в СРСР. Свою ворожість до колгоспної системи господарювання Г. Волощук проявляв і в розмовах із студентами. У квітні 1952 р. на семінарі з української літератури він висловив свої погляди, які були розцінені як «буржуазно-націоналістичні» і разом з М. Адаменком та Р. Доценком, що підтримали його, не з'явився на спеціально призначену щодо даного питання консультацію. Про цей вчинок викладачем Маліною були повідомлені декан філологічного факультету Іщук та секретар парторганізації Шолом. Після цього Г. Волощук написав курсову роботу з української літератури, у якій продовжував відстоювати українські «буржуазно-націоналістичні» погляди.

Незважаючи на те, що керівництво факультету і комсомольська організація були проінформовані про поведінку Г. Волощука, він мав досить високий авторитет і неодноразово обирався головою на комсомольських зборах, які, користуючись своїми правами, зривав. Навіть оголосивши йому догану, бюро комсомольської організації не наважилось винести це рішення на розгляд загальних зборів, оскільки побоювалось, що збори могли підтримати Г. Волощука. Поштовхом до того, щоб органи держбезпеки зайнялись Г. Волощуком, М. Адаменком і Р. Доценком, які поділяли його погляди, стала поява антирадянських написів на бюлетенях до звітно-виборних зборів українського відділу філологічного факультету у листопаді 1952 р. Через місяць ці студенти були вже арештовані.

Окрім них у березні 1953 р. органи держбезпеки арештували студента ІV курсу відділу журналістики філологічного факультету цього університету Ф.Д. Ковалю. У листопаді 1952 р. у гуртожитку на очах в

інших студентів він зірвав зі стіни та розірвав портрет члена президії КПРС. У грудні в присутності свідків він висловив у різкій формі невдоволення політикою партії та заявив, що ця політика породила масове зрадництво селянства у роки війни.

Також антирадянські прояви були зафіксовані на фізичному факультеті. У вересні 1952 р. на партійних зборах цього факультету при обговоренні проекту директив XIX з'їзду КПРС викладач, кандидат фізико-математичних наук Кузьменко, аспіранти Лисиця та Гулак і студент Цехмістренко заявили, що політика Комуністичної партії й уряду стосовно колгоспного селянства була неправильною. Тоді ж про цей випадок було повідомлено секретарів ЦК КПУ Л. Мельникова та І. Назаренка. Однак, як зазначалося у доповідній записці Єфименка, не дивлячись на факти зазначених вище «серйозних сигналів про великі недоліки в ідеологічній роботі серед колективу університету» ні ректорат, ні партійний комітет ВНЗ не здійснили кардинальних заходів щодо «різкого покращення» політико-виховної і масової роботи та термінового виправлення становища в університеті⁹¹. Навпаки, у закладі до арешту студентів мало місце «безпечне, примиренське ставлення до людей, які відкрито ігнорували суспільні організації, висловлювали буржуазно-націоналістичні погляди, виступали з викладом антипартійних поглядів на партійних зборах». Ці факти розглянуло бюро Київського обкому КПУ, яке у рішенні від 6 травня 1953 р. «Про серйозні недоліки ідейно-виховної роботи в Київському державному університеті» намітило заходи з її покращення.

Інформація Київського обласного суду про три згадані кримінальні справи була розглянута і обговорена на нараді завідувачів відділами пропаганди й агітації райкомів КПУ у міськкомі партії. Працівники міськкому особисто побували у Київському держуніверситеті, залізничному училищі № 1, автотранспортному технікумі і ознайомились з організацією ідеологічної роботи та надали «практичну допомогу» парторганізаціям цих навчальних закладів. У залізничному училищі замінили директора, секретаря партійної організації та вихователів, які не забезпечили відповідно ідеологічним настановам КПРС належний рівень роботи, про що було повідомлено у грудні 1953 р. секретаря ЦК КПУ О. Кириченка.

Таким чином одним з визначних факторів, який уплинув на свідомість людей у післявоєнний період і негативні наслідки якого давалися взнаки упродовж багатьох років потому, був голод 1946–1947 рр. Він укотре позначився як на психічному стані, так і на моральному здоров'ї пересічної людини і суспільства в цілому. У свідомості значної частини громадян України вкоренилося переконання, що держава у скрутний час не допоможе, тому позбавлене державної підтримки населення було

змушене використовувати різні способи порятунку, часто переступаючи віковічні моральні норми, не кажучи вже про дотримання букви закону.

Усвідомлюючи та розуміючи причини й небезпечні наслідки своєї скрути, багато громадян писало листи до родичів з проханням про хоч якусь допомогу. Частина населення вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, тому зверталася з проханням допомоги в органи Комуністичної партії та особисто до керівників республіки чи держави. Деякі громадяни намагалися звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявлялися після відкриття виборчих урн.

Радянській владі довелося зіткнутися під час хлібозаготівлі з небажанням окремих посадовців, зокрема, керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центрів. Вони розуміли, що через свою «бездіяльність» чи «діяльність навпаки» можуть потрапити за ґрати, однак при цьому врятувати від голодної смерті багатьох людей, тому вишукували різні способи, щоб здати якомога менше зерна державі.

Певна частина населення усвідомлювала, що, сидячи по домівках, урятуватися від нестачі продовольства і голоду вона не зможе, тому стала масово виїздити з посушливих районів у Західну Україну за харчами. Ці люди поширювали у регіоні інформацію про реальне становище в колгоспах та голод, негативно впливаючи на ставлення місцевого населення до радянської влади і заважаючи проведенню агітації тут «переваг» колгоспного ладу. Крім того, тоді, коли згадана частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша, тверезо оцінюючи ситуацію, намагалася врятуватися від голоду поодиноці або цілими сім'ями втечею з села до міста чи у менш постраждалі від посухи райони.

Одним з проявів руйнації моральних норм та ціннісних орієнтацій людини в ситуації голоду, коли існувало постійне напруження, невпевненість у завтрашньому дні, відчай, стало залишення батьками, часто привселюдно, своїх дітей. Проте свідченням ще глибших відхилень у внутрішньому світі людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів. З метою виживання дехто переступав межу людськості та, щоб прогодуватися, вбивав власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих людей.

З початку 1947 р. критичність настроїв, як сільських, так і міських жителів зросла, а реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р. через досвід попереднього року була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Набула поширення така форма спротиву

політиці влади на селі як убивство голів колгоспів та партійно-радянського активу. Основним мотивом убивств та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито й при свідках, або в очі того, кого мали вбити.

Серед населення також лунали відкриті звинувачення у бік влади, перш за все стосовно комуністів та місцевого апарату, що жили за рахунок простих людей. У масовій свідомості починає побутувати переконання, що, хто вкраде, той буде ситим, і крадіжки в колгоспах та радгоспах не є злочином. Крім того влада зіткнулася з проблемою анонімних листів та агітаційних листівок, у яких виражалися протестні настрої людей, що не бажали миритися із своїм важким становищем та політикою, яка домінувала в республіці. В агітаційних листівках, які розвішувались чи залишались у громадських місцях, лунали заклики саботажу, не працювати у колгоспах, красти. Найбільш загрозливими для влади були листівки із закликами до відкритої антирадянської боротьби. Дехто вдавався ще й до прилюдної агітації поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо.

Під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю, ніж попереднього року, виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав «здоровішим», тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись наявним станом речей, більшість населення поверталася до звичного життя, й тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше.

Багато громадян, зіштовхуючись у повсякденному житті з масою проблем, розраховувала на допомогу державних інстанцій, куди зверталася з численними скаргами і заявами. У них населення фіксувало недоліки радянської державної системи та викривало порушників законодавства, розтратників, шахраїв, бюрократів, оскільки не бажало миритися з існуючими негараздами. Однак налагоджена система управління у країні сама себе захищала, тому не всі листи і заяви громадян, що залишались на розгляд можновладців, вирішувались у встановлені законом строки.

Досить небажаним для влади було поширення чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному з США, Англією та Туреччиною), у якій Радянський Союз мав неодмінно зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, де населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише кілька років від закінчення війни з фашистською Німеччиною, коли рівень патріотизму був надзвичайно високим, внаслідок несправедливої політики

радянської влади у свідомості багатьох людей визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації. У висловлюваннях людей спецслужбами фіксувалося розчарування владою й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм.

В умовах відновлення тоталітарної системи в країні у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. населення могло висловлювати вільно лише ті думки, які підтримували існуючий політичний лад. Багато хто так і чинив, однак завжди існували люди, які, попри зусилля та протидію влади, виражали критичні міркування й сподівалися на крах радянської системи і покращення після цього умов життя. Одним із факторів, який впливав на настрої населення і сприяв виробленню альтернативних поглядів на радянську реальність, було прослуховування закордонних радіотрансляцій. Певна частина громадян, не вдовольняючись тим, що пропонували офіційні засоби масової інформації, шукала можливість діставати її із закордонних джерел. Довіра до них була набагато вищою, ніж до радянських. Як правило особи, які слухали закордонні радіопередачі, поширювали їх зміст серед населення і цим самим, фактично, шкодили радянській ідеології.

Проблемою для сталінського режиму у повоєнний період стало молоде покоління, яке багато у чому було особливим соціальним феноменом. Через випробування воєнного часу воно мало великий запас внутрішньої самостійності та потребувало його реалізації. Однак безліч побутових проблем та складна внутрішня ситуація у країні не співпадали з яскравою, обнадійливою радянською пропагандою, а навпаки, кричуще контрастували із нею. Тому в середовищі молодішої генерації знаходились представники, які критично оцінювали існуючий державний устрій. Тож у результаті фактичного інакодумства проявилися там, де правлячий режим найменше міг очікувати, – серед молоді, якій сталінськими ідеологами і пропагандою відводилася роль опори режиму.

Найбільш небезпечною з точки зору влади була така форма суспільно-політичної активності молоді, як створення таємних організацій і гуртків та відкрите висловлювання і демонстрація свого неприйняття існуючого ладу. Юнацтво віком від 16 до 20 років об'єднувалося у групи, організації, які інколи нагадували напівгру з таємною діяльністю, але при цьому траплялися й ті, хто прагнув знищити наявну систему, покращити життя народу, однак, часто у рамках збереження в Україні «соціалістичного ладу», комуністичної ідеології. Проте влада на це не зважала і, розцінюючи діяльність таємних організацій і груп як антирадянську і націоналістичну, в більшості випадків досить жорстоко карала їх членів.

Таким чином в основному протести проти дій влади у післявоєнний період виражались у розмовах, листах, скаргах. Багато хто усвідомлював

та розумів сутність радянської державної системи, особливо після досвіду чергового голодомору, однак продовжував покійно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Однак ця категорія громадян при нагоді завжди виражала своє невдоволення владою вчинками та антирадянськими висловлюваннями і, на противагу пасивності та аполітичності більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі.

§ 2. Динаміка соціальної поведінки

Закінчення Великої вітчизняної війни, яка забрала сотні тисяч людських життів, сприяло утвердженню у державі певної суспільної рівноваги. Суспільство очікувало на значні поступки з боку держави, припинення масового терору, ліквідацію колгоспної системи, пом'якшення ідеологічного тиску. Однак, чим впевненіше радянська влада відновлювала свої позиції і сили на колишній окупованій фашистською Німеччиною території України, тим менше сподівань на реформування організації державного устрою у народі залишалось. Поверталась колгоспна система, безжальна заготівельна кампанія в умовах посухи призвела до голоду 1946–1947 рр.; не надто ефективною, як і до війни, була система управління економікою; таким самим суцільно забюрократизованим і часто байдужим до потреб окремої людини залишався державний апарат як у центрі, так і на місцях, про що свідчили численні скарги і заяви громадян у різні владні інстанції.

За цих обставин досить знаковою і показовою соціальною проблемою післявоєнного періоду став високий рівень злочинності у суспільстві, особливо таких її форм, як розтрата і крадіжки державного майна, часто групові, організовані й великих розмірів, посадові злочини, крадіжки індивідуальної власності, спекуляція, хуліганство. Ці злочини кваліфікувались владою як «соціально-небезпечні». Вони яскраво демонструють, як суспільство реагувало на відновлення командно-адміністративної системи у тоталітарній державі, де інтереси окремої людини ніколи не враховувалися.

Суттєво вплинув на криміногенну ситуацію в Україні голод 1946–1947 рр., особливо збільшилась кількість грабунків майна громадян і продовольства. У другій половині 1946 р. та першій половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру в країні становили 70%. Все нагадувало війну за шматок хліба голодних з голодними (В. Зіма), оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання і